

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 52, Aralık/December 2024, 124-146

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/88485>

ISSN 2791-6812

Tesviyeyi Nefyeden Ayetlerde Diyalektik Sorgulama

Dialectical Interrogation in Verses That Deny Equating

Yazar Bilgisi Author Information

Cengiz GÜNEŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Nevşehir, Türkiye
Asst. Prof., Nevşehir Hacı Bektaş Veli University Faculty of Theology, Nevşehir, Türkiye
cengizgunes@nevsehir.edu.tr , www.orcid.org/0000-0003-2979-7271

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij.1423594
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
22 Ocak/January 2024	10 Aralık/December 2024

Öz

Kur'an'ın en önemli gayelerinden biri muhataplarında tevhid bilincini oluşturmaktır. Bu meyanda Kur'an, değişik yöntem ve anlatım üslupları kullanmıştır. Kur'an'da, insanları düşünmeye sevk etmek, onların akıllarını kullanarak kıyaslamalar yapmalarını sağlamak ve tefrik kabiliyetlerini artırmak için birçok ayette verilen örneklerin sorgulanması istenmiş, böylece onların hakikate ulaşmalarının önünün açması hedeflenmiştir. Bu makalede, aralarında eşitlik/tesviye olmadığı belirtilen ve iki şeyin kıyaslandığı diyalektik ifadeler içeren ayetler ile içinde tesviye kelimesi geçmemesine rağmen, "...şu kimse ile bu bir olur mu?" şeklinde kıyas yer alan ayetler ele alınmıştır.

Kur'an'da, aralarında eşitsizlikler olduğu belirtilen hususların düşünülmesi, bunlar üzerinde fikir yürütülmesi tavsiye edilmiş, insanların muhakeme yaparak hakikatleri daha kolay kavrama ve içselleştirme yetilerini geliştirmeleri hedeflenmiştir. Bu çalışmada da aralarında eşitsizlik olduğu belirlenip tesviyeyi nefyeden ayetler diyalektik yöntemle incelenmiştir. Zira Kur'an'da sık sık düşünmez misiniz, aklınızı kullanmaz mısınız, ibret almaz mısınız gibi sorularla muhatapların bu mevzulardaki eksikliklerine dikkat çekilmiş, hakikati anlamaya yanaşmayan kalp "idraksiz", hakkı görmeyen göz "kör" ve gerçeği işitmeyen kulak ise "sağır" olarak vasıflandırılmıştır.

Bu çalışmada, Kur'an'da, iki şey arasındaki eşitsizliğin sergilenmesindeki hikmet ve gayelerin araştırılması amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında Kur'an'daki kıyaslamalar iki başlık altında incelenmiştir. Bunlardan birincisi itikadî konulardaki kıyaslamalardır ki bunlarda daha çok Allah'ın putlarla asla bir olamayacağına dikkat çekilmiştir. İkincisi ise bu vasıflara sahip olan Yüce Allah'ın, diğer varlıklarla kıyaslanması ve kulları arasında yapılan amelî kıyaslamalardır.

Araştırmamızın konusu Kur'an olduğu için ilk olarak klasik ve modern tefsir kaynaklarına müracaat edilmiş, kavram ve tariflerin açıklanmasında lügat ve ansiklopedik eserlere başvurulmuştur. Konunun etraflıca izahı için ilgili makalelere de atıfta bulunulmuştur.

Çalışmamızda, "eşit değildir" tabirinin yer aldığı ayetleri derlemek ve bu minvaldeki ayetleri sınıflandırmak yöntem olarak seçilmiştir. Neticede, tespit edilen ilgili başlıklar çerçevesinde konu tartışılmış ve elde edilen veriler sonuç kısmında değerlendirilmiştir.

Bu çalışma konusunu, içeriğindeki başlıklar çerçevesinde ele alan bir çalışma tespit edilememiştir. Bu makale, özellikle Kur'an'ın tevhid ilkesini, Allah'a iman ve diğer birçok unsuru ikna edici bir kıyaslama yöntemiyle izahını ortaya koymasından dolayı alanına katkı sağlamıştır.

Sonuçta, Kur'an'da "lâ yestevî" ve "ke men..." şeklindeki kıyaslamaların çoğunluğunun itikat alanıyla ilgili olduğu tespit edilmiştir. İtikadî kıyaslamaların mihengini Allah'ın diğer varlıklarla bir olamayacağı oluşturmakta ve bu kıyaslamalar Yaratan'ın yaratılanlardan farkını ortaya koymaktadır. Kur'an bu mukayeseleri yaparken herkesin kolaylıkla anlayabileceği, gören ile kör, karanlık ile aydınlık, köle ile hür, mümin ile kâfir, temiz ile pis, iyilik ile kötülük, bilen ile bilmeyen gibi unsurlardan örnekler vererek hedefine ulaşmak istemiştir. Özellikle de her şeyi yaratan ve gözetken Allah'ın putlarla bir olamayacağı vurgulanmıştır. Kur'an aynı zamanda amelî sorumluluklar arasında da mukayese yapmış, bu bakımdan hasta veya özürlü biriyle sağlıklı ve özürsüz birini eşit tutmamış, ferdî farklılıkları göz önünde bulundurmuş ve buna göre hüküm bina etmiştir. İslâm'a önce girenlerle sonra Müslüman olanları, Allah'ın rızasını gözetkenlerle O'nun gazabına uğrayanları,

cihat ve infak edenlerle bunları yapmayanları, cenneti kazananlarla cehennemi hak edenleri de müsavi tutmamıştır. Ayrıca Ehl-i kitap arasındaki farka ve Müslümanlar arasındaki takva üstünlüğüne de atıfta bulunulmuştur. Bu makalede Kur'an'da tesviyenin reddi hususu genel olarak, farklı başlıklar altında ve kapsayıcı bir şekilde işlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Tevhid, Tesviye, Kıyaslama, Sorgulama

Abstract

One of the most important goals of the Qur'ān is to raise an awareness of tawhīd among its audience. To this end, the Qur'ān uses different methods and tones. In the Qur'ān, people are asked to question the examples given in many verses to encourage them to think, to enable them to make comparisons using their minds and to increase their ability to differentiate between things, thereby paving the way for them to reach the truth. This article discusses the verses that include dialectical expressions in which two unequal things are contrasted and the verses that do not include the words "equality/equating" but include a comparison in the form of "...can this person and that person be the same?".

The Qur'ān recommends people to think and reflect on entities that are considered unequal; this is intended for developing people's ability to comprehend and internalize the truths more easily through reasoning. In this study, the verses that deny equating due to inequalities between things are analysed using the dialectical method. This is because, the Qur'ān often draws attention to the deficiencies of its audience in some respects by asking such questions as "Don't you think?", "Don't you use your wisdom?" or "Don't you learn a lesson?", and it characterises the heart that is unwilling to understand the truth as "unperceptive", the eye that fails to see the truth as "blind" and the ear that fails to hear the truth as "deaf".

The present study aimed to investigate the wisdom and purposes of the Qur'ān in highlighting the inequality between two things. In the present study, comparisons in the Qur'ān were analysed under two headings. The first is the comparisons on theological issues, in which it is mostly emphasized that Allah can never be the same with idols. The second is the comparison of Almighty Allah, who possesses these qualities, with other beings and the comparisons made among His servants in terms of their deeds.

Since the focus of the present study is the Qur'ān, the researcher first consulted classical and modern tafsīr sources, followed by dictionary and encyclopaedic works to explore concepts and definitions. The researcher also used relevant articles on the issue were also to offer a thorough explanation about the subject.

The methodology of this study is to compile the verses in which the word "unequal" appears and to categorize the verses in this regard. As a result, the subject was discussed based on the relevant headings identified, and the collected data were evaluated in the conclusion.

There is no study that addresses the subject of this study based on the headings included in it. This study contributes to the field, especially in terms of revealing the Qur'ān's explanation of the principle of tawhīd, belief in God and many other elements through a convincing comparative method.

In conclusion, it was found that the majority of the Qur'anic comparisons expressed using the structure "lā yastawī" (لَا يَسْتَوِي) and "ka man..." (كَمَنْ) are related to faith. The essence of such theological comparisons is that Allah cannot be the same with

other beings, and these comparisons reveal the difference between the Creator and creatures. In making these comparisons, the Qur'ân tries to achieve its goal by providing examples that everyone can easily understand, such as people who can see versus the blind, dark versus light, slaves versus free people, believers versus unbelievers, clean versus unclean, good versus evil, the knowledgeable versus illiterate. In particular, it emphasizes that Allah, the Creator and Sustainer of all things, cannot resemble idols. The Qur'ân also makes comparisons between practical responsibilities, and in this respect, it does not equate a sick or disabled person with a healthy and non-disabled person but takes individual differences into consideration and reveals provisions accordingly. The Qur'ân does not equate those who initially accept Islam and those who become Muslims later, those who seek Allah's pleasure and those who incur His wrath, those who wage jihād and give money to the poor and those who do not do these, those who earn Paradise and those who deserve Hell. The Qur'ân also refers to the difference among the People of the Book (Ahl al-Kitāb) and the superiority of piety (taqwā) among Muslims. In this article, the denial of equating in the Qur'ân is discussed in general, under different headings and in a comprehensive manner.

Keywords: Tafsîr, Qur'ân, Tawhîd, Equating, Comparison, Interrogation

Giriş

Kur'an'da birçok ayette, "lâ yestevî" ve "ke men..." kalıplarına rastlamaktadır. "و . ي" kökünden gelen kelimelerdeki anlamlar genelde eşitlik, iki şeyin ortası, birbirine denk, muadil ve müsavi olma manalarını ihtiva etmektedir.¹ "İstifham hemzesi + ... ke men" ibaresi ise kendinden önceki yargıyla sonrası arasında bağ kurmakta ve belirtilen bu iki değer birbirine denk olmadığını anlatmaktadır.² Her ne kadar farklı sözcüklerle gelse de "أ... كمن... " kalıp ifadesiyle "لَا يَسْتَوِي" formu hemen hemen aynı anlama gelmektedir. Bu bağlamda Kur'an'da, "tesviye" denilen eşitliği nefyeden çok sayıda ayet bulunmaktadır.

Bu makalede ayetler, "Gerçekliği ve onun çelişmelerini incelemeye yarayan ve çelişmeleri aşmayı sağlayan yolları aramayı öngören akıl yürütme yöntemi"³ olarak adlandırılan diyalektik düşünce tarzı ile ele alınmaya çalışılacaktır.

Tesviyenin nefyinin, Kur'an'ın irşat üsluplarından olan mukayese üslubunun bir türü olduğu söylenebilir. Bu üslup düşünceyi geliştirme yollarından biridir. Zaman zaman edebî söz ve yazılı anlatımlarda iyi-kötü, sıcak-soğuk, büyük-küçük vb. kıyaslamalarla nesnelere değerlendirildiği görülür. Kur'an'da da bu üslup kullanılmaktadır. Anlatıma zenginlik sağlayan bu usulle muhataptan her iki durumu da düşünerek bir kıyaslama yapmaları ve

¹ Ebu Abdurrahman el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitabu'l-âyn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî (Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbuât, 1988), "sv'e", 2/296-297; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *el-Cemhere*, thk. Remzi Münîr Ba'lbek (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyiyn, 1987), "sv'e", 2/863; Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), "sv'e", 14/410; Asim Efendi, *Kâmusu'l-Muhîr Tercümesi*, ed. Mustafa Koç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), "sv'e", 6/5809.

² Hasan Akdağ, *Arap Dilinde Edatlar* (Konya: Tekin Kitabevi, 1999), 350. كمن şeklinde kullanılışı Zemahşerî, Zeccâcî ve birçok dilci müstakil olarak ele almamışlardır. Bk. Ebu'l-Kâsim Abdurrahman b. İshâk ez-Zeccâcî, *Kitâbu hurûfi'l-meânî*, thk. Ali Tevfik el-Hamed (Ürdün: Müessesetü'r-Risale, ts.); Cârullah Muhmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru Kütübi'l-İlmiyye, 1998).

³ Şükrü Haluk Akalın - vd., *Türkçe Sözlük*, ed. Belgin Tezcan Aksu (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019), 683. Daha geniş bilgi için bk. S. Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1987), 50-60.

neticede bir tercihte bulunmaları istenir.⁴ Nitekim Kur'an'da, Yaratan ile yaratamayan putların, kör ile görenin, karanlık ile aydınlığın, köle ile hürün, mümin ile fâsık ve kâfirin, habîs ile tayyibin, cehennem ehliyle cennet ehlinin, Ehl-i kitabın hepsinin, Allah'ın rızasını gözetenele Allah'ın kızgınlığına uğrayanın, hasene ile seyyienin, fetihten önce malından infak eden ve savaşanlarla sonrakilerin, hac görevini yapanlara su veren, Mescid-i Haram'ı onaranlarla, Allah'a ve ahiret gününe inanıp O'nun uğrunda cihada çıkanların, özür sahibi olanla olmayanın, iki denizin, tatlı ve tuzlu suların, diriler ile ölülerin, bilenlerle bilmeyenlerin eşit olmadığına dikkat çekilmiştir.

Son ilahî kitapla muhatap olan kullar, Kur'an'ın büyük bir kısmında Allah'ı tanıma imkânı bulmaktadır. O'nun varlığını ve birliğini izah eden Kur'an, değişik üsluplar kullanmakta, bazen bir misal vermekte, bazen bir kıssa anlatmakta, bazen teşbihler yapmakta ve zaman zaman da sembolik ifadeler kullanmaktadır. Bunlara ilave olarak birçok ayette de bazı unsurları kıyaslayarak tevhid ilkesine vurgular yapmakta, iki şey arasındaki eşitsizlikten kaynaklanan sonucu gözler önüne sererek insanların düşünmesini istemektedir.⁵ Birbirleriyle kıyaslanan bu hususların çok net ve herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilir özellikteki örnekler olduğu müşahede edilmektedir. Verilen bu kıyaslamalar biraz düşünen bir akıl sahibinin kolayca kabul edebileceği bedihî deliller niteliğindedir. Nitekim "Ölüyken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir ışık verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayacak durumdaki kimse gibi olur mu? Kâfirlere böylece yaptıkları süslü gösterilmiştir."⁶ ayetinde bu duruma işaret edilmektedir. Burada henüz İslâm'ı tanımayan birinin ölü olduğu, hidayetle diriltildiği, nura kavuşmuş olan böyle birisinin şirk ve inkâr karalıklarında bulunan ve bu durumundan da vazgeçmeyeceği ifade edilen kişilerle eşit olamayacağı bildirilmektedir.⁷

Arasında denklik olmadığı bildirilen ve birbirleriyle kıyaslamamanın söz konusu olduğu unsurlar, ayetlerde çoğunlukla "هَلْ يَسْتَوِيَانِ / مَا يَسْتَوِي / لَا تَسْتَوِي / أَمْ هَلْ تَسْتَوِي / لَا يَسْتَوِي" ve benzeri kalıplarla eşitlikleri nefyedilmiştir. Bir kısım ayetlerde de bu eşitsizlik "...كَمَنْ ...+أ" formu ile karşılanmaktadır. Bu kalıba "أَقَمَنَ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ": "İman etmiş kimse günaha batmış kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirler."⁸ ayeti örnek verilebilir.

Araştırma iki ana başlıktan oluşmaktadır. Bunlardan ilki itikadî konulardaki tesviyeyi nefyeden ayetlerdir:

1. İtikadî Konularda Tesviyeyi Nefyeden Ayetler

Kur'an'da iki şey arasındaki tesviyeyi nefyeden, yani aralarında eşitsizlik olduğu belirtilen konuların başında tevhid inancıyla diğer inançların mukayesesini ihtiva eden itikadî hususlar gelmektedir. Nitekim şirk ortamına inen Kur'an'da, itikat alanında en çok

⁴ İsa Kanik, "Kur'an'ın Edebî Anlatım Üslubundaki Çeşitlilik", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 81.

⁵ Kanik, "Kur'an'ın Edebî Anlatım Üslubundaki Çeşitlilik", 76-82.

⁶ el-En'âm 6/122.

⁷ Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, 1418), 2/180; Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 8a/43-44.

⁸ es-Secde 32/18.

önem atfedilen değer tevhid ilkesidir.⁹ Bu ilke doğrultusunda Kur'an'da yapılan karşılaştırmaların ekseriyetini imanla ilgili mevzular oluşturmaktadır. Bu eşitlikleri nefyeden kıyaslamalar da aşağıdaki başlıklar altında sıralanmıştır.

1.1. Diriler ile Ölüler Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Kur'an'ın kıyaslamalarında en çok dikkat çeken hususlardan biri, diri ile ölü arasındaki tezattır. Konuyla ilgili ayette; *“Dirilerle ölümler de eşit değildir. Şüphesiz Allah, dilediğine işittirir. Sen kabirlerdekilere işittiremezsin!”*¹⁰ buyurulmaktadır. Ayet biyolojik bir gerçekten hareket etmektedir. Zira ölü bir vücut hareket edemez, söyleneni duyamaz ve hiçbir fonksiyon gösteremez. Buna mukabil diri bir beden hareketlidir, söylenenlere tepki gösterir ve sağlıklı bir insanın gösterdiği bütün faaliyetleri gerçekleştirebilir. Bunlar herkes tarafından tereddütsüz ve tartışmasız kabul edilen bilindik hakikatlerdir. Bu noktadan hareketle Allah Teâlâ, dirilerle müminleri; ölümlerle kâfirleri, ya da dirilerle aklını kullananları; ölümlerle de cahilleri kastetmektedir.¹¹

Fâtır suresinin 22. ayetinin *“Ey Resûlüm! Sen ise, o kabirdekilere işittirecek değilsin.”* kısmında, küfürde direnen kâfirlerin ölümlerle kıyaslanması daha da bir üst perdeden ifade edilmekte, Hz. Peygamber'in ölü mesabesinde olan kâfirlere hakikati kabul ettiremeyeceği vurgulanmaktadır.¹² Çünkü onların kalbi mühürlüdür. Bu sebeple Hz. Peygamber'in, ölü hükmünde olan bu kişilere tebliğini işittirmesi mümkün değildir.¹³ Dolayısıyla söz konusu ayette, kalpleri hakikate kapalı olan kâfirler, kabirlerdeki gerçek ölümlere benzetilmiştir. Çünkü onlar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslâm'a daveti karşısında kör ve sağır davranmışlardır. Netice itibarıyla, *“kabirde bulunanların, elçinin çağrısına cevap verememeleri, mezarlardaki ölümler mesabesinde”* bulunmaları sebebiyledir.¹⁴

1.2. Her Şeyi Yaratan ve Gözetten Allah ile Putlar Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Tevhid, Allah Teâlâ'nın eşi, benzeri, ya da zıddının olmaması, ulûhiyette denginin bulunmaması demektir. Bu özelliklerinden dolayı ibadet edilmeye layık tek varlık O'dur.¹⁵ Kur'an'ın hemen her sayfasında bu duruma atıfta bulunmaktadır. Nitekim; *“Her nefsin ne kazandığından haberdar olan, (hiç böyle yapamayan gibi olur mu?!). Onlar Allah'a ortaklar koştular...”*¹⁶ *“O halde, yaratan (Allah), yaratmayan (putlar) gibi olur mu? Hâlâ düşünmüyor musunuz?”*¹⁷ *“...Allah mı daha hayırlıdır, yoksa onların ortak koştukları mı?”*¹⁸ gibi ayetlerde tevhidin önemine değinilmektedir.

Yukarıdaki ayetlerde Mekkelilerin inanç yapılarının temelsiz olduğu bildirilmektedir. Zira onların taptıkları putlar, cansız varlıklar ve/veya kendileri gibi insandır. Aslında onlar,

⁹ Mevlüt Özler, *“Tevhid”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 18-22; Muhammed Kutub, *İslâm İnanç*, çev. Nureddin Yıldız (İstanbul: Risale Yayınları, 2012), 91-101.

¹⁰ Fâtır 35/22.

¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/608; Cemâlüddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-'Arabî, 1422), 3/509.

¹² Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 4/257; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 7/149.

¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/608.

¹⁴ Mehmet Kubat, *“Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı”, Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (2020), 26.

¹⁵ Hasan Elik - Muhammed Coşkun, *Tevhid Mesajı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015), 13.

¹⁶ er-Ra'd 13/33.

¹⁷ en-Nahl 16/17.

¹⁸ en-Neml 27/59.

Allah'ı cansız putlarla bir tutmakla nasıl bir varlıkla alay ettiklerinin farkında değildiler. Müşrikler, her bir nefsi daima kontrol eden, yarattıklarını sürekli gören, gözeten, onlara irade veren, bu sebeple hayrı ve şerri seçebilmelerine müsaade eden Allah'a putları ortak tutmaktadırlar. Onlar bu tutum ve davranışlarıyla çok büyük bir varlığın değerini takdir edememişler, kayda değer hiçbir özelliği olmayan putları ilah edinerek heva ve heveslerinin peşine takılmışlardır. Oysa Allah yaratmakta, onların ortak koştuğu putlar ise hiçbir şey yaratacak güçte değildiler. Dolayısıyla onların zahirde Allah'ın ortağının var olduğunu söylemeleri kuru bir iddiadan başka bir şey değildir.¹⁹

Kur'an'da Allah'la mukayese bağlamında tesviyenin nefyedildiği sahte ilahlardan Lât, Menât, Uzzâ gibi cismanî olan putların haricinde, insanın Allah dışında ilah olarak tanıdığı, peşinden gittiği her türlü varlık, nefis, heva ve heveslerin de ilah edildiğinden bahsedilmektedir.²⁰ Ancak ele aldığımız ayetlerde Allah soyut varlıklarla mukayese edilmediği ve somut varlıklarla kıyaslandığı için bunlarla ilgili açıklamalara yer verilmemiştir.

Allah ve sahte ilahlar arasındaki tesviyeyi reddederek muhatapları bunu akletmeye teşvik eden ayetler, tevhid ilkesini güçlendiren aklî delillerdendir.

1.3. Körle Gören Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Kur'an'da kör ve görenin manen benzerlikten nefyedildiği ifadelerden birisi "(Resûlüm!) De ki: 'Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?' De ki: 'Allah'tır.' O halde de ki: 'O'nu bırakıp da kendilerine fayda ya da zarar verme gücüne sahip olmayan dostlar mı edindiniz?' De ki: 'Körle gören bir olur mu hiç? Ya da karanlıklarla aydınlık eşit olur mu?' Yoksa O'nun yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma onlarca birbirine benzer mi göründü? De ki: Allah her şeyi yaratandır. Ve O, birdir, karşı durulamaz güç sahibidir."²¹ ayetinde yer almaktadır. Önceki ayetlerde yerde ve göklerde bulunan her şeyin hatta gölgelerin bile isteyerek ya da istemeyerek de olsa Allah'a boyun eğdiklerinden bahsedilmektedir.²² Bu ayette ise yerlerin ve göklerin sahibinin Allah olduğu ifade edilmekte, ardından kendilerine bile yararı ya da zararı dokunmayacak zayıflıkta olan varlıkların ilah kabul edilmesi reddedilmekte ve daha sonra "De ki: Kör ile gören bir olur mu?" şeklinde Hz. Peygamber'den muhataplara bir soru yöneltmesi buyrulmaktadır. Bu ifadelerde *الأَعْمَى*/kör ile *الْبَصِير*/gören bir varlığın eşitlenemeyeceğine dikkat çekilmektedir. Zira kör, işlerini yapabilmesi için gören birine muhtaçtır. Kör, bazı işlerini yapabilese de birçok işte başkalarına bağımlıdır. Dolayısıyla kör ile gören bir değildir. İşte Allah da "el-Basîr" olan varlıktır. O, görmeyen ve işitmeyen varlıklar gibi aciz değildir. Hal böyle olunca O'ndan başkasına kulluk etmek, tutarsızlık ve akılsızlıktır. Bu nedenle Allah'a inanan ve hakkı gören mümin bir kimse ile hakikati inkâr eden kâfir bir olmamaktadır.²³ Burada hepsine yer verilmeyen diğer ayetlerle²⁴ birlikte zikredilen bu ayetlerin hepsinde körle görenin bir olamayacağının altı çizilmekte, aralarındaki farka dikkat çekilmektedir. Ayetteki tesviyeyi reddeden sorunun başındaki "de ki" hitabının özelde Hz. Peygamber'e

¹⁹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Yayınları, 1979), 4/2992-2993; Elik Coşkun, *Tevhid Mesajı*, 603.

²⁰ el-Câsiye 45/23.

²¹ er-Ra'd 13/16.

²² er-Ra'd 13/15.

²³ Ebû Ca'f er Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (y.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 16/405-406.

²⁴ Körle görenin kıyaslandığı diğer ayetler için bk.: el-En'âm 6/50; Hûd 11/24; Fâtır 35/19-21; el-Mü'min 40/58.

genelde herkese olduğunu ifade etmek, ayetin vurgulamak istediği anlam açısından ayrı bir önem arz etmektedir.²⁵

1.4. Karanlıklarla Aydınlık Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Kur'an'da birbiriyle kıyaslanan olgulardan ikisi de karanlık ve aydınlık zıtlığıdır. Akli selimin kabulden kaçınmayacağı gerçeklerden en barizi, karanlık ve aydınlığın bir olamayacağıdır. Konuyla ilgili ayette “وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ”: “Karanlıkla aydınlık bir değildir.”²⁶ buyrulmaktadır. Ayetin bulunduğu bağlam dikkate alınırca, buradaki aydınlık ve karanlıkla kastedilenin küfür ve iman olduğu anlaşılacaktır. Yaygın tefsire göre, karanlık/zulümât küfrü, nur/aydınlık ise imanı temsil eder.²⁷ Zulümâtın dalalet, nurun hidayet olduğu şeklinde benzer başka açıklamalar da yapılmaktadır.²⁸ Taberî (ö. 310/923) de bu doğrultuda küfrün karanlığı ile imanın nurunun bir olamayacağını ifade etmektedir.²⁹ Ayrıca ayette karanlıkların/zulümâtın çoğul, nurun/aydınlığın ise tekil gelmesi, hidayet kaynağının tek, küfrün kaynağının pek çok olduğuna işaret eder.³⁰

Yukarıdaki ayetle birlikte başka ayetlerde de karanlık ve aydınlık darb-ı mesel olarak verilmektedir.³¹ Allah Teâlâ, insanların taptıkları putları karanlığa benzetmekte, bu putlarda aydınlık namına bir hayat belirtisi olmadığına işaret etmektedir.³² Dolayısıyla küfür karanlıktır, kâfir de bu karanlıkta ne yapacağını bilemeyen şaşkındır. İman aydınlıktır, mümin de bu aydınlıktan yararlanarak gideceği istikameti tayin edebilen kimsedir.

Burada kör ile görenin kıyaslanmasında mukayese edilenler arasında açık bir fark olduğuna, ancak karanlık ve aydınlığın birbirine kıyaslanmasının daha belirgin olduğuna işaret etmek gerekmektedir.³³ Zira kör ile gören birçok fiili gerçekleştirme bakımından birbirlerine benzemekte olup sadece görüş yönünden aralarında eşitsizlik söz konusudur. Oysa karanlık ve aydınlık arasında tam bir zıtlık vardır.³⁴

Hülâsa Kur'an'daki bu kıyaslamalar Allah'ın ulûhiyetini, yaratıcılığını, rubûbiyetini delillendirmekte; bu hususlarda kulların tefekkür etmeleri ve hakikati kabullenmeleri istenmektedir.

1.5. Köle ile Hür Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Köle özgürlüğü kısıtlanmış, hürriyeti sınırlandırılmış başkasının mülkiyetinde ve yönetiminde hayatını sürdüren, mülkiyet ve tasarruf hakkından mahrum kimselere

²⁵ Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelûsî Ebû Hayyân, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 1420), 9/26.

²⁶ Fâtır 35/20.

²⁷ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.), 2/369; Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî İbn Kuteybe, *Garîbü'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kâhire, 1973), 1/310.

²⁸ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. Abdücelil Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1988), 4/267.

²⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/457.

³⁰ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 3/1867.

³¹ Aydınlık/nurun en güzel örneği, temsili bir anlatımla Nûr suresinin 35. ayetinde geçmektedir.

³² Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 8/481.

³³ Ebû Hayyân, *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*, 9/26.

³⁴ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 26/232-233; Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 4/460-461.

denir.³⁵ Tanımdan anlaşılacağı üzere kölenin hürle eşit olmayan durumu ayetlerde; *“Allah, hiçbir şeye gücü yetmeyen, başkasının malı olmuş bir köle ile katımızdan kendisine verdiğimiz güzel rızıktan gizli ve açık olarak harcayan (hür) bir kimseyi misal verir. Bunlar hiç eşit olurlar mı? Doğrusu hamd Allah'a mahsustur. Fakat onların çoğu (bunu) bilmezler. Allah şu örneği verdi: İki kişi; bunlardan birisi dilsiz, hiçbir şeye gücü yetmez ve her şeyiyle efendisinin üstünde (bir yük), o, onu hangi yöne gönderse bir hayır getirmez; şimdi bu, adaletle emreden ve dosdoğru yol üzerinde bulunanla eşit olabilir mi?”*³⁶ şeklinde izah edilmektedir.

Allah Teâlâ, yukarıdaki ayetlerde müşriklere başkalarının mülkiyetinde, kendi namına hiçbir yetkisi olmayan köle ile kendisine güzel rızıklar verilen ve bunlarda istediği şekilde tasarruf hakkı bulunan birinin örneğini vermektedir. Allah Teâlâ, bu iki kişi arasında eşitlik olmadığı gibi kendisiyle de putlar arasında eşitliğin söz konusu olamayacağını dile getirmektedir. Ayetlerde misal gösterilen kimse, başkasının mülkiyeti altında olduğu için ne mal ne de kendi işlerindeki tasarrufları bakımından hiçbir şeye kadir olamayan, efendisinin emri ve iradesi altında bulunan köledir. Kölelerin durumu bu haldeyken, nasıl olur da akli olmayan cansız taşları yaratma ve ibadet etme konularında Allah’a ortak tutulabilirler? Ayetin son kısmındaki benzetmede geçen, herhangi bir şeye kudreti olmayan dilsiz varlıklarla kastedilen putlardır; adaletle hükmeden de Allah Teâlâ’dır. Sanki bunlar sizin nazarınızda da bir değildir. O halde *“Nasıl olur da bu çelişkiye düşersiniz?”* denmektedir.³⁷ Allah Teâlâ, bu ayette, kendisini Rab olarak tanımayan ve itaat etmeyen, hayırlı bir amel işlemeyen, bir şey harcamayan kâfiri, birinin emri altında bulunan köleye benzetmektedir. Kölenin efendisinin emri altında olduğu gibi kâfir de nefsinin ve şeytanın hükmü altındadır. Diğer taraftan Yüce Allah, zatına boyun eğen, kazancını O’nun uğrunda infak eden mümini de özgür birine benzetmektedir. Zira iradesinde hür olan bir müminle, nefsinin kölesi olan kâfir eşit değildir.³⁸ Bu izahlardan sonra, ayetlerden özgürlüğün, hür davranışın dünya malına hükmetmekten geçtiği, malı Allah için infak edememenin de eşyaya kulluk anlamına geldiği söylenebilir.

1.6. Mümin ile Fâsık/Kâfir Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Allah Teâlâ, insanları kendisine kulluk yapmaları³⁹ ve imtihan için yaratmıştır.⁴⁰ Bu durumun farkına varan, kendisine itaat eden ile inkâr ve isyan edenleri, yoldan çıkanları bir tutmayacağını; *“Öyle ya, mümin olan, yoldan çıkmış kimse gibi midir? Bunlar elbette bir olamazlar.”*⁴¹; *“Rabbinden sana indirilenin hak olduğunu bilen kimse, (inkâr eden) kör kimse gibi olur mu? (Fakat bunu) ancak akıl sahipleri anlar.”*⁴² ayetleriyle açıklamaktadır. Yine müminle kâfirin kıyaslandığı başka bir ayet de *“Şu hâlde kendisine güzel bir vatte bulunduğumuz kimse -ki ona mutlaka kavuşacaktır-, (sırf) dünya hayatının geçici menfaat*

³⁵ İslam’ın köleliğe bakış açısı bu makalenin konusu olmadığı için buraya girmiyoruz. Ancak köleliği İslâm getirmemiştir. Kur’an burada toplumdaki mevcut olgudan hareketle bir örnek vermektedir. Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Akif Aydın - Muhammed Hamîdullah, “Köle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/246.

³⁶ en-Nahl 16/75-76. Benzer bir ayet için bk. ez-Zümer 39/29.

³⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmi’ li-aḥkâmi’l-Ḳur’ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Etfiyiç (Kâhire: Dâru’l-Kütübü’l-Misriyye, 1964), 10/146-147.

³⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 17/260.

³⁹ ez-Zâriyât 51/56.

⁴⁰ el-Mülk 67/2.

⁴¹ es-Secde 32/18.

⁴² er-Ra’d 13/19.

ve zevkini yaşattığımız, sonra kıyamet gününde (azap için) huzurumuza getirilenler arasında bulunan kimse gibi midir?"⁴³ şeklinde mukayese yapmaktadır.

İman; "Peygamberlerin dinle ilgili Allah'tan vahiy yoluyla aldığı ve tebliğ ettiği esasları tasdik edip onlara gönülden inanmak"tır. Böylece inanan birine de mümin denir.⁴⁴ Fasık ise "hak ve hakikatten uzaklaşan, Allah Teâlâ'nın emir ve yasaklarına uymayan, isyan eden mümin ya da kâfir" olarak tarif edilmektedir.⁴⁵ Ancak burada fasık kelimesiyle kâfirler ifade edilmektedir.⁴⁶ Zaten ikinci ayet de bu durumu desteklemekte, fasık lafzı yerine gelen kör kelimesi ile kâfir kastedilmektedir.⁴⁷ Ayetin nüzul sebebiyle ilgili rivayet de bu görüşü teyit etmektedir.⁴⁸

Yukarıda verilen ayetlerden bir müminle kâfirin ne dünyada ne ölüm anında ne de ahirette bir tutulmayacağı anlaşılmaktadır. Zira insanların dünyadaki bağımsız değer yargıları dinî-ilâhî olandan farklı olabilir. Bunun neticesinde insanlar, Allah indinde hiçbir değeri olmayan şeylere çok büyük anlam yükleyebilir ve bununla diğerlerinden üstün olduklarını iddia edebilirler. Oysa ayetten, yine Allah katında en önemli değer yargısının imanla birlikte salih ameller olduğu ortaya çıkmaktadır.⁴⁹ Allah'a itaat eden ve iman nurlarını idrak eden biriyle, sapkınlık ve isyan karanlıkları içinde olanlar elbette bir tutulmayacaktır.⁵⁰ Bir tefsire göre de sadece inananlar ve inanmayanlar değil, inanalar bile eşit tutulmayacak, aralarındaki üstünlüğü sadece takva belirleyecektir.⁵¹

"أَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُونَ": "İman etmiş kimse fasık (günaha batmış) kimse gibi olur mu? Bunlar elbette eşit değildirler."⁵² Allah Teâlâ bu ayette bir soru üslubu kullanmaktadır. Burada amaç soruya cevap vermek değil, hakikati tasdik ettirmek, batılı inkâr, aklını kullanmayı kınamaktır.⁵³ Böylece müminle kâfir arasındaki tesviye reddedilmektedir.

Netice itibarıyla Allah'a iman ve itaatin ödülü cennet ve cehennemden kurtuluş; Allah'ı inkârın karşılığı ise cehennem ve cennetten mahrumiyettir. Allah Teâlâ'nın bir insanda bulunmasını istediği ve en çok değer atfettiği husus imandır. Dolayısıyla O'nun katında müminle kâfirin eşit olması asla akla getirilebilecek bir hal değildir.

1.7. Habîs ile Tayyib Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Yüce Allah'ın kıyasladığı ve birbirlerine denk olmadığını bildirdiği hususlardan ikisi de iyi/temiz ile kötü/pistir. Bu kavramlar arasındaki zıtlık bir ayette; "De ki: Pis ve kötü ile temiz ve iyi bir değildir; pis ve kötünün çokluğu hoşuna gitse de (bu böyledir). Öyleyse ey

⁴³ el-Kasas 28/61. Yaklaşık mealdeki şu ayetlere de bakılabilir: Muhammed 47/14-15.

⁴⁴ Mustafa Sinanoğlu, "İman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/212.

⁴⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Fâsık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/202.

⁴⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 25/147-148.

⁴⁷ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*, thk. M. Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 3/14.

⁴⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 20/187-188; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/514; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 6/553.

⁴⁹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 4/357.

⁵⁰ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, çev. Abdullah Öz vd. (İstanbul: Damla Yayınları, 2012), 6/400.

⁵¹ el-Hucurât 49/13.

⁵² es-Secde 32/18.

⁵³ Bk. es-Secde 32/19-20. Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 25/147.

akıl sahipleri! Allah'tan korkunuz ki kurtuluşa eresiniz."⁵⁴ şeklinde ele alınmaktadır. Ayette pis diye çevrilen kelimenin aslı "الْحَيْبُ"; temiz diye tercüme edilen sözcüğün de karşılığı "الطَّيِّبُ"tir. *Habîs* genelde değersiz, beğenilmeyen, insan tabiatının hoş görmediği şeyleri ifade etmede kullanılan bir sıfattır ve *tayyibin* zıddıdır.⁵⁵ Söz konusu ayette de böyle kullanılmıştır.⁵⁶

Yukarıdaki ayette Hz. Peygamber'e hitap edilerek insan olarak kaliteli ile kalitesizin, salihle salih olmayanın, itaatkârla isyankârın bir olamayacağı ifade edilmektedir. İsyân ehlinin çeşitli konulardaki üstünlükleri dikkat çekse bile onlar Allah indinde habîs; itaat edenler de azınlıkta ve fakir fakara olsalar da Allah katında onlardan daha değerlidir. Allah'a karşı isyan edenlerin çokluğuna şaşırılmamak gerekmektedir.⁵⁷ Çünkü Allah'a iman, ibadet ve şükredenler gerçekten çok azdır.⁵⁸

Mâide suresinin 100. ayetinde geçen habîsle müşriklerin, tayyible de müminlerin kastedildiği görüşünde olan müfessirler bulunmaktadır.⁵⁹ Kötü ve iyi şeklinde tercümesi mümkün olan habîs ve tayyibin denk olamayacağını ifade eden bu ayet, sayısal çoğunluğun yanıltıcı cazibesine kapılmamak gerektiğini vurgulamaktadır. Habîs ile tayyibin Kur'an'daki kullanımları göz önünde tutulursa, aralarında birbiriyle kıyaslanamayacak kadar bariz farklar bulunduğu müşahede edilmektedir.⁶⁰

Söz konusu ayetin iki sebebi nüzülü olabileceği rivayet edilmektedir: Birincisi, sahabeden bazıları müşriklerin⁶¹ çok mal sahibi olduklarını görünce, onların da nefsi böyle şeyler istemiştir. Allah Teâlâ da bunun üzerine "İyi ile kötü bir değildir" diye buyurmuştur. Yani Allah, az da olsa temiz olan, çok olan (mal)dan hayırlıdır demek istemiştir. İkincisi, sahabeden bazıları onların ruhbanlıklarına, sıkıntı ve zorluklara katlanmalarına şaşırılmışlar ve onlar gibi olmaya gayret etmişlerdir. Hatta Resulullah'ın (s.a.v.) ashabından bazıları evlenmemeye, sürekli namaz kılmaya ve oruç tutmaya niyetlenmişlerdi. İşte bu hadiseler üzerine Yüce Allah mezkûr ayeti indirmiştir.⁶² Ayetin sebab-i nüzulleri mal ve ruhbanlığın olumsuz unsurlar olduğunu akla getirebilmektedir. Ancak burada kaynağı haram olan çok miktardaki mallar kastedilmektedir. Çok az miktarda helal olan bir mal, aslı haram olan her türlü zenginlikten hayırlıdır. Ruhbanlık da kendini ibadete adanarak düşünülürse, tevhid inancına uygun olmayan ibadatlere bağlanmanın tutarlı bir tarafı olmasa gerekir. Tevhidle birlikte kişinin güç yetirebileceği şirkten ve riyadan uzak az amellerin ruhbanlıktan daha evla olduğu bilinmelidir.⁶³

⁵⁴ el-Mâide 5/100.

⁵⁵ İbn Manzûr, "ḥbş", 2/141.

⁵⁶ M. Zeki Duman, "Habîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/379.

⁵⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/96; Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 6/327.

⁵⁸ Bu konuda geniş bilgi için bk.: Zülfikar Durmuş - Havva Özata, "Kur'an'da Geçen Kalîlân Mâ İfadesinin Anlam Alanı ve Çeviri Sorunu", *Umde: Dini Tetkikler Dergisi* 2 (2019), 31-38.

⁵⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/96.

⁶⁰ İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 7/63; Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 2/346.

⁶¹ Bir rivayete göre bu ayet Yemâme hacıları hakkında nazil olmuştur. Müşrik olduklarından dolayı Müslümanlar onlara saldırmak istemişler ancak bundan menedilmişlerdir. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/683. Taberî, açıkça habîsin müşrikler, tayyibin de müminler olduğunu ifade etmektedir. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/96; Kurtubî de habîsin kafirler olduğunu kaydetmektedir. Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 6/327.

⁶² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/630-631.

⁶³ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/631.

Allah Teâlâ, ayetin sonunda kullarına “*O halde ey akıl sahipleri! Allah'tan korkunuz ki kurtuluşa eresiniz.*” şeklinde seslenmekte, akıl sahiplerini bu konuda düşünmeye, ibret almaya davet etmekte ve kurtuluşlarının habîsle tayyibin bir tutulmamasında olduğunu bildirmektedir.⁶⁴

1.8. Cehennem Ehliyle Cennet Ehli Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Dünyaya deneme amacıyla getirilen insan, yaptıklarına ya da yapması gerekirken yapmadıklarına göre değerlendirmeye tabi tutulacak, amellerinin tartılması sonucu ya cenneti kazanacak veya cehenneme atılacaktır. Ahiret hayatının bu iki yurdu birbirinden tamamen farklı, biri eksiksiz bir ikram ülkesi, diğeri ise tam bir ceza ve azap hapishanesidir. Bu iki mekânda bulunanların eşit olmadıkları; “*Cehennemliklerle cennetlikler eşit değildir. Cennetlikler, arzularına kavuşanlardır.*”⁶⁵ ayet-i kerimesiyle ifade edilmektedir.

Mâtürîdî (ö. 333/944) yukarıdaki ayetin iki şekilde tefsirinin mümkün olduğunu ifade etmektedir: Birincisi; cennet ehli ile cehennem ehlinin dünyada eşit olmadıklarını bildirmektedir. Dünyada aklın ölçüleri esas alındığında bunların yaptıklarının eşit olamayacağı aşikârdır. Çünkü cennet ehlinin yaptıklarını akıl makul görürken cehennem yâranının yaptıklarını kötü görür. İkinci açıklamaya göre; cennetliklerin kavuşacağı mükâfatla cehennemliklerin maruz kalacağı karşılık bir olmayacaktır. Zira cennette ebedî nimetler, cehennemde de şiddet ve intikam vardır. Dolayısıyla ikisi arasında kıyaslanmayacak derecedeki fark nettir.⁶⁶

İki grup arasındaki fark Allah’ın dostluğu ve düşmanlığı açısından da ele alınmakta, cennettekiler O’nun dostu, cehennemdekiler de düşmanı olarak ifade edilmektedir. Böylece ayet, Allah’ın düşmanı ile dostu arasındaki farkı beyan etmektedir.⁶⁷ Ayrıca bu ayet, insanların akıbetlerinin nasıl olacağına, şehvetlerine uymalarının, ahiret karşısında dünyalığı tercih etmelerinin tehlikelerine, akıllarının kıt oluşuna ve kurtuluşun cennet ehlinin hakkı olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁸

Ateş ashabı ile cennet ashabının bir olmaması, Allah’ı unutup fıskâ dalmış olanlarla Allah’tan korkan takva sahiplerinin bir olmaması demektir. Cennet ehli, tehlikelerden kurtulmuş ve büyük murada ermişlerdir. Bu muradın gerçekleşmesi, Allah’tan korkarak bir hayat yaşamaya, azabından sakınarak çalışmaya, her gün yarına ne hazırladığına bakmaktan ve O’nun nasihatlerine kulak vermekten geçmektedir.⁶⁹

Netice itibarıyla bu ifadelerde insanlar için büyük uyarılar söz konusudur. Gafletin içinde yüzen insanlar, ahireti ve orada gerçekleşecek korkunç olayları önemsemediklerinden dolayı neredeyse cennetliklerle cehennemliklerin bir olduklarını düşünüyorlardı. İşte ayet bu durumu çok net bir ifade ile reddetmektedir.⁷⁰

⁶⁴ M. İzzet Derveze, *et-Tefsîru’l-hadîs* (Kahire: Dâru İhyâi Kütübî’l-Arabiyye, 1383), 9/238.

⁶⁵ el-Haşr 59/20.

⁶⁶ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 9/599-600.

⁶⁷ Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *Tefsîru’l-Kur’ân (en-Nüket ve’l-‘uyûn)* (Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 5/511.

⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/508.

⁶⁹ Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 7/4866-4867.

⁷⁰ Muhammed Mahmud el-Hicâzî, *et-Tefsîru’l-vâzih* (Beyrut: Dâru’l-Celîlî’l-Cedîd, 1413), 3/653.

1.9. Ehl-i Kitap Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Ehl-i kitap terim olarak Yahudi ve Hıristiyanları ifade etmektedir. Ancak kendilerine kitap verildiği için Müslümanları da bu kategoride görmek mümkündür.⁷¹ Ehl-i kitapla ilgili ayetlerden birinde; “Onların tamamı eşit değildir; ehli kitap arasında doğru yol üzere bir grup vardır ki, onlar, gece vakitlerinde secdeye kapanarak Allah'ın ayetlerini okurlar. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar; iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayırlı işlere koşuşurlar. İşte bunlar iyi insanlardandır.”⁷² buyrulmaktadır. Ayette geçen “أُمَّةٌ قَائِمَةٌ”⁷³: adil kişileri,⁷³ Allah'ın emirlerini devamlı bir şekilde yerine getirenleri,⁷⁴ “آئَةُ اللَّيْلِ”⁷⁴ de gece saatlerini ifade etmektedir.⁷⁵ Dolayısıyla ayette gece boyu Allah'ın itaatinde bulunan kimseler kastedilmektedir.

Ehl-i kitaptan bahseden bu ayetin nüzul sebebi, Abdullah b. Selam (ö. 43/663-64) ve arkadaşlarının Müslüman olmalarıdır. Yahudiler, Abdullah ve arkadaşlarına “Siz dininizi terk ettiğiniz için helak olacaksınız, hâlbuki Allah'a, dininizden dönmemeye söz vermişsiniz” demeleri üzerine söz konusu ayet inmiştir.⁷⁶ İbn Abbas'tan (ö. 68/688) nakledilen bir rivayette, ayette belirtilen kişiler, Hz. Peygamber'le birlikte iman eden kimselerdir.⁷⁷ Başka bir rivayete göre: “Bu ayet, Hristiyan iken, Hz. Muhammed'e iman eden Necranlı kırk, Habeşli otuz iki ve üç Rum (Bizanslı) hakkında nazil olmuştur.”⁷⁸

Söz konusu ayetin hükmünün genel olduğunu, gece vakitleri secdeye kapanarak ibadet eden veya Allah'ın ayetlerini okuyan kimselerle bu şekilde davranmayanların bir olamayacağını söyleyen müfessirler de vardır.⁷⁹ Ayetin siyak ve sibakı da dikkate alınırsa sekiz özellik ön plana çıkmakta ve bu özellikleri haiz olanlar övülmektedir. Bunlardan birincisi; daim bir şekilde Allah için kıyamda olanlardır. Yani namazlarını dimdik ayakta tutan titiz Müslümanlardır. İkincisi; gece vakitlerinde Kur'an tilaveti yapanlar, üçüncüsü; secde edenler, dördüncüsü; Allah'a ve ahiret gününe inananlar, beşincisi; iyiliği emredenler, altıncısı; kötülüğe engel olanlar, yedincisi; hayırda yarışanlar ve sekizincisi de sâlih olanlardır.⁸⁰ Bu güzel amelleri yapanlarla yapmayanların bir olmayacağı bildirilmektedir. Süleyman Ateş gibi çağdaş müfessirlerden bazıları değerlendirmenin Ehl-i kitabın kendi arasında olabileceğini iddia ederken, ilk dönem tefsirlerinin hemen hemen hepsi Ehl-i kitabın Hz. Peygamber'e iman edenlerinin iman etmeyenleriyle bir olmadığını ve kıyaslanmanın inanan inanmayan şeklinde olduğunu ifade etmektedirler.⁸¹

⁷¹ Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/516.

⁷² Âl-i İmrân 3/113-114.

⁷³ Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, (Mısır: Dâru'l-Fikr, 1989), 258.

⁷⁴ İbn Kuteybe, *Ğarîbü'l-Kur'ân*, 97.

⁷⁵ Ma'mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1381), 1/152.

⁷⁶ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (Dâru İhyai Turas, 1423), 1/296.

⁷⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Kur'ân*, 4/175.

⁷⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 8/331.

⁷⁹ İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 4/58.

⁸⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 8/331-334.

⁸¹ Süleyman Ateş, *Kur'ân-ı Kerîm'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsîri* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 412-413.

1.10. Allah'ın Rızasını Gözetenle Allah'ın Gazabına Uğrayan Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Allah insanları kendine kul olsun, emirlerini yerine getirsin, yasaklarından kaçınınsın diye yaratmıştır. Bu doğrultuda hayat süren biriyle, O'nun emir ve yasaklarına hiç aldırılmayan biri elbette eşit tutulamaz. Nitekim ayet-i kerimede; *"Allah'ın rızasını isteyenle Allah'ın gazabına uğrayan eşit olur mu? İşte bunun varacağı yer cehennemdir. Cehennem ise ne kötü bir yerdir."*⁸² buyrulmaktadır. Ayetin öncesi ganimetlerle ilgilidir. Münafıkların iddiasına göre, güya Hz. Peygamber ganimetlere hıyanet etmiş ve savaştan elde edilen gelirleri akrabaları için kullanmıştır. Konumuz olan ayet ise bu iddiayı reddetmektedir. Dolayısıyla ayette, Allah'ın hoşnutluğunu isteyen Hz. Peygamber, cihatta sabır gösterenler ve ganimetlere ihanet etmeyen, her şeyde Allah'ın rızasını gözeten müminler; gazabına uğrayan da Allah'ı inkâr eden veya ganimetlerden aşırılarıdır.⁸³

Taberî ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi bazı müfessirler *"Allah'ın rızasını isteyenle Allah'ın gazabına uğrayan eşit olur mu?"* ayetini özel manada alarak ganimet mallarından herhangi bir şeye ihanet edenle, etmeyenin bir olmadığını belirtirken, bazıları da ayete genel bir anlam vermişlerdir. Buna göre esas olan Allah'ın rızasıdır, insanların ne dediği önemli değildir. Allah'ın rızasını kazanmak için gayret gösterenlerle, O'nun gazabını hak eden kimse bir değildir. Yüce Allah'ın rızasını kazananların yurdu cennet; O'nun gazabına uğrayanların da barınağı cehennemdir.⁸⁴

1.11. İki Deniz/Tatlı ve Tuzlu Su Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Birçok ayette yerin ve göğün yaratılışına dikkat çeken, bunlar üzerinde tefekkür etmemizi isteyen Allah Teâlâ; *"İki deniz birbirine eşit olmaz. Bu tatlıdır, susuzluğu keser, içilmesi kolaydır. Şu da tuzludur, acıdır (boğazı yakar). Hepsinden de taze et (balık) yersiniz ve gıyeceğiniz süs eşyası çıkarırsınız. Allah'ın lütfundan (nasibinizi) arayıp da şükretmeniz için gemilerin, denizi yarıp gittiğini görürsün."*⁸⁵ ayetinde denizlere ve ürünlerine dikkat çekmektedir. Bu ayet, Allah Teâlâ'nın vahdaniyetine, azametine ve kudretine dair deliller taşımaktadır. Ayette; denizlerin faydaları, insanların birbirlerine benzemediği ve farklı yönleri olduğu gibi suların da farklı olduğu ifade edilmektedir. Zira bazı sular çok temizdir, kolayca içilir, pek tatlıdır ve insan tabiatına uygundur. Bir kısmı da çok acıdır ve içilmesi mümkün değildir. Bu zıtlıklara rağmen ister tatlı su isterse acı ve tuzlu sular olsun hepsinden de taze etler elde edilir. Ayrıca bu sulardan ziyet olarak kullanılan inci ve mercanlar çıkarılır.⁸⁶

Bir tefsire göre de Allah Teâlâ, bu ayette iki su arasındaki zıtlığı dile getirmektedir. Tatlı sularla acı/tuzlu sular arasındaki farkı belirten Yüce Allah, tatlı suyun insanın susuzluğunu giderdiğini ve bu özellikteki suyun içiminin kolay, tuzlu suların ise içiminin mümkün olmadığını insanın su ihtiyacını gideremeyeceğini bildirmektedir.⁸⁷ Burada iki deniz arasındaki bariz farkın Allah Teâlâ'nın güç ve kudretine işaret ettiğinin belirtilmesi gerekmektedir. Yoğunluk bakımından farklı suların birbirlerine karışmaması, hatta

⁸² Âl-i İmrân 3/162.

⁸³ Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmî'l-Kur'ân*, 4/262; Karaman vd., *Kur'ân Yolu*, 1/706.

⁸⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 7/365-366; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/435.

⁸⁵ Fâtır 35/12.

⁸⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1984), 6/2893.

⁸⁷ Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 6/2893; Vehbe İbn Mustafa ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr* (Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1418), 22/243.

renklerinin dahi farklı görülmesini Yaraticı'nın eşsiz sanatının bir belgesi olarak düşünmek iktiza etmektedir. Ayet burada tatlı ve tuzlu su bağlamında ele alınmış vurgu da buraya yapılmıştır. Ancak ayetin itikadî yönüne de dikkat çekmek gerekmektedir. Şöyle ki, müfessirlerin çoğunluğu bu ayette; küfür ile iman ya da kâfir ve müminin birbirleriyle kıyaslandığı görüşündedirler.⁸⁸ Buna göre, nasıl ki iki denizden biri çok tatlı diğeri de acı (tuzlu) suya sahip oldukları halde birbirlerine benzemeyip karışmıyorlarsa aynı şekilde iman da küfre benzemez ve onunla karışmaz.⁸⁹

M. Hamdi Yazır (1878-1942), bu ayetteki eşitsizliğin mümin ile kâfirin ya da İslâm diyarı ile küfür yurdu arasında olduğunu ve bu anlatımın temsil yoluyla gerçekleştirildiğine işaret etmektedir. Bu açıklamaya göre İslâm'ın yaşandığı beldeler tatlı, küfrün hâkim olduğu ülkeler de acının yurdudur.⁹⁰

Suların tatlı ve tuzlu yaratılmasında insanlar için bir takım menfaatler vardır. Tatlı sular, insanların muhtaç olduğu içme suları kaynaklarıdır. Tatlı suyun faydaları izahatından varestedir. Tuzlu sular ise bazı balıkların hayat kaynağı, sedef, inci ve mercan gibi değerli taşların oluşum mekânlarıdır. Ayrıca bugünkü bilimsel araştırmalar, okyanustaki suların tuzlu su yerine tuzsuz su olması durumunda atmosferdeki havanın bozulacağını ortaya koymaktadır.⁹¹

Netice itibarıyla, deniz ve suların farklı olduğu gibi insanlar da farklıdır. Bir kısmı kâfirdir. Bunlar manevî yönden acıdırlar, dünya lezzetlerinden mahrumdurlar ve aslî fitratlarını yitirmişlerdir. Bir kısmı da mümindir. Bunlar manen latif, ulvî hislere sahip ve kalpleri de ilahi nur doludur. Kâfirlerde de bir takım faydalanılacak özellikler bulunabilir. Hatta bazı konularda müminlerden de üstün olabilirler. Bu tıpkı acı denizlerden mücevherin çıkarılmasına benzer. Onlardan da kıymetli sanat eserleri sadır olabilir. Bu durum onlar için imtihandır. Dünyadaki karşılıklarını almışlardır ama ahirette faydasını göremeyeceklerdir.⁹²

2. Amelî Konularda Tesviyeyi Nefyeden Ayetler

Kur'an'da, itikadî kıyaslamaların yanında ibadet, iyilik-kötülük ve çeşitli ameller birbirleri ile karşılaştırılmaktadır. Böylece kullar, Yüce Allah'ın neye ne kadar değer verdiğini öğrenmekte, buna göre üstün amellere yönelmekte ve O'nun rızasını kazanmayı hedeflemektedirler.

2.1. Hasene ile Seyyie Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Amelî hususlarda Allah Teâlâ katında eşit tutulmayan bir ikili iyilik ve kötülüktür. Bu konudaki; *"İyilikle kötülük bir olmaz. Sen onu en güzel bir şekilde sav. Bu durumda seninle arasında düşmanlık bulunan kimse, sanki candan bir dost olur."*⁹³ ayetinde iyilik ve kötülük *hasene* ve *seyyie* kelimeleriyle ifade edilmektedir. *Hasene* kelimesi *hasen* kelimesinin müennes/dişil formudur. İsim ya da sıfat olarak kullanılabilen *hasene*, "iyilik, iyi durum, iyi

⁸⁸ Ebû Hayyân, *el-Bağrû'l-muḥîṭ*, 9/21.

⁸⁹ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 20/449; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, 14/334; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 4/256.

⁹⁰ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, 6/3981.

⁹¹ Hicâzî, *et-Tefsîru'l-vâzih*, 2/732.

⁹² Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*, 6/2893-2894.

⁹³ Fussilet 41/34.

nesne" anlamlarına gelmektedir. Hasene sözcüğünün zıt anlamlısı seyyiedir.⁹⁴ Ayeti kendi bağlamı içinde ele aldığımızda anlam; "Rabbimiz Allah deyip sonra da dosdoğru davrananlar, güzel söze kulak verenler ve O'nun itaatinde olanların iyiliği ile 'Bu Kur'an'ı dinlemeyin, okunurken gürültü yapın. Umulur ki bastırırsınız.'⁹⁵ diyenlerin Allah katındaki kötü durumları eşit değildir, şeklidir." Özetle ayet, Allah'a iman ve amellerinde O'na itaat ile şirk koşmak ve günaha dalmak bir değildir anlamına gelmektedir. Ayetin devamında Allah Teâlâ, Elçisinden, kendisine karşı cahillik edenleri hilimle, kötülük ve kabahatlerini sabırla karşılayıp affetmesini istemektedir. Özelde Hz. Peygamber'e yapılan bu emir genelde ümmetinedir. Nitekim Allah müminlere kızgınlık hallerinde sabrı, kendilerine kötülük yapıldığında yumuşak davranmayı ve affetmeyi emretmektedir.⁹⁶

İyilikle ile kötülük bir olmak şöyle dursun gerek iyilik gerekse kötülük olsun her ikisinin de kendi aralarında farkları vardır. Aynı şekilde, iyiliğe karşı iyilikle karşılık vermek, birinin iyi niyetine saygı göstermeyi ve olumlu bir döngü oluşturmayı amaçlar. Ancak, iyiliğe karşı kötülükle karşılık vermek, sorunları çözme konusunda genellikle etkisiz ve olumsuz bir yaklaşım olarak kabul edilir. Bu nedenle güzel olan davete kötü karşılık vermek nankörlük, davete karşı sergilenen inkâr ve eziyetler de kötülüğün en üst mertebesidir. Bu noktada iyiliği emreden kimse, Allah'ın dinine çağırırken çok dikkatli olmalı, istenmeyen durumlara sebep olmamak için en güzel olan ahlak tarzını sergilemeli ve kötülüğü güzellikle savmalıdır. Bu bağlamda Allah'a davetin en güzel tarzı, islâm'ı salih amellerle süsleyerek yaşamak, bunun da en geçerli usulü kötülüğe karşı iyilik yapabilmektir. Kötülülere karşı iyilikle mukabelede bulunmak, sadece sabretmek ve bağışlamaktan daha güzeldir. Bu tutum ve davranışın meyvesi ise düşmanlıkların dostluklara dönüşmesidir.⁹⁷

İnsan kendine yapılan kötülüğe misliyle karşılık verme hakkına sahip olsa da gücü yetip kötülüğü islah ederse onun mükâfatını Allah tayin edecektir.⁹⁸ Ancak hakkını alırken haktan ayrılmamak, aşırılığa kaçmamak ve sınırları zorlamamak gerekmektedir.

Özetle iyilik, insanlar arasındaki problemleri minimize eder, hayatı anlamlı kılar ve insanların mutlu olmalarını sağlar.

2.2. Bilenlerle Bilmeyenler Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Allah Teâlâ'nın müsavi tutmadığı gruplardan ikisi de bilenlerle bilmeyenlerdir. Birçok hususun mukayese edildiği ayetin son kısmı mevzumuzla alakalıdır. İlgili ayette; "Yoksa geceleyin secde ederek ve kıyamda durarak ibadet eden, ahiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse (o inkârcı gibi) midir? 'De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?' Doğrusu ancak akıl sahipleri bunları hakkıyla düşünür."⁹⁹ buyrulmaktadır. Bu ayet iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda; geceleri kıyam ve secde yaparak ibadet eden, yani namaz kılan, ahiret endişesi taşıyan, Rabbinin rahmetini talep eden kullardan bahsedilmektedir. Diğer kısımda ise bu durumu bilenlerle bilmeyenlerin, akıllı olanlarla olmayanların bir olmadıklarından bahsedilmektedir.

⁹⁴ İbn Manzûr, "hsn", 13/116; Çağırıcı Mustafa, "Hasene", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/376; Hasene kelimesi hakkında daha geniş bilgi için bk. Halil İbrahim Kocabıyık, "Arap Dilinde Etimolojik Açidan 'Hasene' Maddesinin İncelenmesi", *Kilitbahir* 19 (2021), 113-122.

⁹⁵ Fussilet 41/26.

⁹⁶ Taberî, *Câmi' u'l-beyân*, 21/470-471.

⁹⁷ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 6/4206.

⁹⁸ eş-Şûrâ 42/40.

⁹⁹ ez-Zümer 39/9.

Söz konusu ayetteki *bilenlerle* kastedilenler, tefsirlere göre ilmiyle âmil olan din âlimleridir. İlmiyle amel etmeyen kimseler âlim sayılmamaktadır. Burada nice ilimler öğrenip gereği gibi Allah'a kulluk etmeyenlere ve ilim tahsil ettikleri halde dünyalık elde etmekten öteye geçemeyenlere şiddetli bir kınama yer almaktadır. Bunlar Allah indinde cahillerin ta kendileridir. Çünkü Allah, gönülden kulluk etmeyenleri âlim saymamaktadır. Nitekim ayette; "...Kulları içinden ancak âlimler, Allah'tan (gereğince) korkar. Şüphesiz Allah, daima üstündür, çok bağışlayandır."¹⁰⁰ buyrulmaktadır. Buradaki ilim, imanla bütünleşen ilimdir. Zira iman ahiret hayatını kurtarır, imansız ilim ise geçici dünya hayatının menfaatlerini kazandırır.¹⁰¹

"Hiç bilenlerle bilmeyenler eşit olur mu?" ayetindeki "bilenler"den maksat, bağlamı da dikkate alınır "marifetullah" yani Allah'ı bilip tanımayı, bu irfandan hareketle kullara kul olmaktan uzak durup Yaratan'a kulluk yapmanın önemini içselleştirmeyi ifade eder. Ancak bu ayet daha genel manada alınır, sahih bilginin Allah indindeki önemine vurgu yapılmış olur. İman da ancak ilim sayesinde elde edilir. Bir şeyi hakikat yönüyle öğrenmek, gerçeğe uygun olan itikat gibi anlamlara gelen ilmin, Kur'an'da 750 defa geçmesi, bilgi ve ilmî faaliyetlere ne derece önem atfedildiğinin göstergesidir. İlme bunca önem verilmesine rağmen salt bilgi yerine, insanlığın faydasına dönüşen ve amelle bütünleşen ilim değer kazanmaktadır.¹⁰² Hz. Peygamber, ilmi övmesi ve teşvik etmesine¹⁰³ rağmen fayda vermeyen ilimden de Rabbinde sığınmıştır.¹⁰⁴ Bu bağlamda bilenlerle Allah'a ve ahiret gününe inananlar, bilmeyenlerle kâfirler kastedilmesine rağmen, ayet siyak ve sibakından kopararak, ilgili ilgisiz birçok konunun temellendirilmesinde delil olarak kullanılmaktadır. Bunlara ilave olarak, asıl özgürlük ve hürriyetin eşyaya hükmetmekten geçtiğini, dünya metanın kölesi olmamak gerektiğini belirtmek icap etmektedir.

Ayetin ikinci bölümündeki *el-kānit* kelimesi ibadet ve taat yapan demektir. Burada özellikle gece vakti namaz kılanlar anlamına gelmektedir.¹⁰⁵ el-Kānit Allah'a gerektiği gibi kulluk eden demektir. Peygamber (s.a.v.), "*Namazın en üstünü kunûtu uzun olanıdır.*" buyurmaktadır.¹⁰⁶ Buradaki kunût ve vitir namazındaki kunût her ikisi de kıyam anlamındadır. Zira namaz kılanın ayakta yaptığı duaya bu isim verilmektedir.¹⁰⁷

Yapılan bu ibadetlerin gecenin başında, ortasında veya sonunda olabileceği ifade edilmektedir. Kul bu vakitlerde, ayakta durarak, secde ederek, ahiret azabından Allah'a sığınarak ve rahmetini isteyerek ibadet eder.¹⁰⁸

Bu ayetin bir önceki ayetle bağlantılı olduğu ifade edilmektedir. Dar zamanlarında Allah'a yalvaran ve dini sadece O'na has kılan ancak nimet verdiği zaman unutan, yalvarışını terk eden, insanları Allah yolundan saptırmaya çalışan kimse ile geceyi ibadetle geçiren, gündüzleri Allah'a itaat eden, O'nun azabından korkan, rahmetini arzulayan kişi

¹⁰⁰ Fâtır 35/28.

¹⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 117.

¹⁰² Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/603.

¹⁰³ Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, (Beirut: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.), "İlim", 12; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-Şaḥîḥ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beirut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "İlim", 19.

¹⁰⁴ Müslim, "Zikir", 73; Tirmizî, "Deavât", 68.

¹⁰⁵ İbn Kuteybe, *Garibü'l-Kur'an*, 379.

¹⁰⁶ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahihu Müslim* (Beirut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi), "Salât", 164.

¹⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/116-117.

¹⁰⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 21/268.

aynı olur mu? Bu iki grup hiç kimsenin nazarınızda aynı değildir. Her iki zümrenin birbirlerinden ayırt edileceği ikinci bir âlemin olmadığı varsayılacak olsa, o zaman bu dünya da boş ve gayesiz yere yaratılmış olacaktır.¹⁰⁹ İşte bu durumu bilenlerle bilmeyenler, akıl sahibi olanlarla olmayanlar bir değildir. Ayette de bu durum ifade edilmektedir.

Verilen bütün bu bilgilerden sonra ayetleri bağlamından kopararak her türlü bilgiyi kutsamak; her ilim veya bilgi sahibini “âlim” kategorisine dâhil etmek ne ayetlerin ruhuna ne de İslâm’ın ilim anlayışına uygun düşer.

2.3. Mekke’nin Fethi’nden Önce İnfak Eden ve Savaşanlarla Sonrakiler Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

İslâm’ın ısrarla üzerinde durduğu ve çok önem verdiği konulardan biri de infaktır. Allah rızası niyetlenerek, O’nun razı olduğu yerlere yapılan her türlü harcamayı ihtiva eden infak,¹¹⁰ Kur’an’da gerçek iyiliğin (birr) bir ölçüsü olarak kabul edilmektedir. İlgili ayette; *“Hoşlandığınız şeylerden (Allah için) infak etmedikçe gerçek iyiye ulaşamazsınız. Her ne infak ederseniz, Allah onu hakkıyla bilir.”*¹¹¹ açıklamalarına yer verilmektedir. Kur’an’da infak edenler de bir tutulmamakta, Mekke’nin fethinden önce infak edenlerle, fetih sonrası infak edenler ve savaşanlar; *“... Elbette içinizden, fetihten önce harcayan ve savaşanlar, daha sonra harcıyı savaşanlara eşit değildir. Onların derecesi, sonradan infak eden ve savaşanlardan daha yüksektir. Bununla beraber Allah hepsine de en güzel olanı vâdetmiştir. Allah’ın yaptıklarınızdan haberi vardır.”*¹¹² şeklinde kıyaslanmaktadır. Yüce Allah bu ayette infakı emretmekte, ayetin başında müminlere *“Neden infak etmiyorsunuz?”* şeklinde bir soru yöneltmekte, infaktan kaçınmanın çok şaşılacak bir durum olduğunu bildirmektedir. Ayetteki soru, bu üslubu muhatapları kınamaktadır.¹¹³ Dolayısıyla ayette, mallarınızı Allah yolunda harcamanız gerekmektedir, demek istenmektedir. Zira insan hayattayken infak etmezse malı mirasçılara kalacak, onlar da bir şekilde bu mirası harcıyacaklar, ancak bu ikinci durum Allah’ın istediği bir infak şekli olmayacaktır. Kişi O’nun rızası uğrunda harcasa da harcamasa da bütün miraslar sonuçta Allah’a kalacaktır. Çünkü O, her şeyin, her yerin mirasçısıdır. Mademki insanın malı bir şekilde elinden gidecek, o halde bu mal infak edilerek elden çıkarılmalıdır.¹¹⁴ Aksi durumda kişinin malı kendisinin kötü bir imtihanı olacaktır.

Allah Teâlâ, infakın zorunluluğunu ifade ettikten sonra, infakta önde olanları bildirmekte ve bunun için zaman olarak Mekke’nin fethedilmesini baz almaktadır. Mekke fethinden önce, çok darlık ve zor zamanlarda infak edenler, cihat için harcayanlarla, fetihten sonra genişlik zamanlarında infak etmenin sevap yönünden bir olamayacağı vurgulanmaktadır.¹¹⁵ Bu ayette, fetihten önce Allah Resulü’nün yanında yer alan, infak ve cihat eden sahabilerin daha sonra İslâm’a giren, infak ve cihat edenlerden faziletli olduğuna delil vardır. Çünkü özellikle İslâm’ın ilk yıllarında Müslümanların sayısı çok az, kâfirlerin ise hem sayıları çok hem de güçlülerdi.¹¹⁶ Hal böyle olunca elbette iki grubun

¹⁰⁹ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kur’ân*, 8/664. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/116-117.

¹¹⁰ Mustafa Çağrı, “İnfak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/289.

¹¹¹ Âl-i İmrân 3/92. İnfakla ilgili şu ayetlere de bakılabilir: el-Bakara 2/3, 195, 215, 219, 254, 261, 162; Âl-i İmrân 3/134; en-Nisâ 4/38-39; el-Mâide 5/64; el-Enfâl 8/3, 60; et-Tevbe 9/53-54, 91-92, 98-99, 121.

¹¹² el-Hadîd 57/10.

¹¹³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 27/373.

¹¹⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 29/452.

¹¹⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-tenvîr*, 27/376.

¹¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 29/452.

mükâfatının bir olmaması gayet tabidir. Her iki grup da cenneti hak etmelerine rağmen aralarında derece farkı olacaktır.¹¹⁷

2.4. Hacılara Su Vermek ve Mescid-i Haram'ı Onarmak ile Allah'a ve Ahiret Gününe İman Edip Allah Yolunda Cihat Etmek Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

Kur'an'da iki şey arasındaki kıyaslamaların çoğu iman bağlamında yapılan değerlendirmelerdir. Bu başlıkta ele alacağımız kıyaslamaların bir tarafı amelî diğer tarafı ise imanî bir olguyu ifade etmektedir. Nitekim ayette; “(Ey müşrikler!) Siz hacılara su vermeyi ve Mescid-i Haram'ı onarmayı, Allah'a ve ahiret gününe iman edip de Allah yolunda cihat edenlerin imanı ile eşit mi sayıyorsunuz? Halbuki onlar Allah katında bir değillerdir. Allah zalimler topluluğunu hidayete erdirmez. İman edip de hicret edenler ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihat edenler, derece bakımından Allah katında daha üstündürler. Kurtuluşa erenler de işte onlardır.”¹¹⁸ buyrulmaktadır. Bu ayet, hicret emredildiğinde bazı kimselerin ben hacılara su veriyorum, bazılarının da ben Kâbe'nin görevleriyle ilgileniyorum diyerek hicret etmekten kaçınmaları üzerine inmiştir.¹¹⁹ Diğer bir rivayete göre ayet, söz konusu görevleri icra edenlerin kendilerini Hz. Peygamber ve müminlerden üstün görmeleri üzerine nazil olmuştur.¹²⁰

Mevzumuzda kaynaklık teşkil eden Tevbe suresinin 19. ayetinde Kâbe ve hac organizasyonunda yapılan görevlerle Allah yolunda cihat edenlerin imanları mukayese edilmektedir. Söz konusu faaliyetlerin cihat aksiyonu kadar değere sahip olmadığı belirtilmektedir. Kâbe ile ilgili görevler ve hacıları ağırlama işleri çok eski tarihlere kadar uzanmaktadır. Hz. İbrahim'den günümüze Kâbe'ye gelen hacılar Allah'ın misafiri kabul edilmektedir. Bu bağlamda hacıları yedirmek, içirmek ve onları misafir etmek Arap kabilelerince büyük şeref ve onur vesilesi telakki edilmiştir. Hz. Peygamber'in dördüncü nesilden cediti Kusay b. Kilâb (ö. 480?) hacılar için kuyular açtırmış ve onların su ihtiyacını karşılamıştır. Daha sonra bu gelenek haline gelmiş ve sonraki devirlerde de aynı hizmetler süregelmiştir. Benzer bir durum da yemek yedirmek için gerçekleştirilmiştir.¹²¹

Sadedinde olduğumuz ayetin iki anlama gelebileceği ifade edilmektedir. Birincisi, “Hacılara su verme ve Mescid-i Haram'ın imar ve bakım işini, Allah'a ve ahiret gününe iman edenin iman etmesiyle bir mi tutuyorsunuz?” şeklindedir. Diğer de “Hacılara su verme ve Mescid-i Haram'ın imarını üstlenen kimseyi, Allah'a iman edenle bir mi tutuyorsunuz?” Bu mukayeseden; kâfirken iyilik yapıp sonrasında iman eden biriyle, iman edip mümin olduğu halde iyilikler yapan kimsenin; Allah yolunda canını feda edenle, bundan kaçınıp sadece hacılara su dağıtım organizasyonuna katılan ve Mescid-i Haram'ın imarında bulunanların; Allah katında derece bakımından en üstün olanların, imanla

¹¹⁷ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'Azîm*, (Riyâd: Dâru't-Taybe, 1999), 8/13.

¹¹⁸ et-Tevbe 9/19-20.

¹¹⁹ Ebu'l-Haccâc el-Mahzûmî Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid* (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmiyyi'l-Hadîse, 1410), 365.

¹²⁰ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 2/438.

¹²¹ *Sikâye ve rifâde* denilen bu iki görevin yanında Kâbe ile ilgili de birtakım işler deruhte edilmekteydi. *Hicâbe* zaman zaman da benzer anlamda kullanılan sidâne tabirleri, Kâbe'nin bakım ve onarımını, anahtarlarının muhafazasını, kapısının belli zamanlarda gelen ziyaretçilere açılmasını ve gelen hediyelerin organizesini ifade etmektedir. Bk. İbrahim Sarıçam, “Hicâbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/431.

birlikte hicret edenler, O'nun uğruna her türlü varlığını canı dâhil feda edenlerin¹²² birbirlerinden farklı oldukları anlaşılmaktadır.

2.5. Özürsüz Olarak Cihada Çıkmayanlar ile Cihat Edenler Arasında Tesviyenin Nefyedilmesi

İslâm'ın çok önem verdiği salih amellerin önde gelenlerinden biri de Allah yolunda cihat etmektir. Ancak geçerli sebeplerden dolayı bu görevi ifa edemeyenler ile faal olarak cihada katılanlar arasında derece farkı vardır. Nitekim ayet-i kerimede; *"Müminlerden - özür sahibi olanlar dışında- oturanlarla malları ve canlarıyla Allah yolunda cihat edenler bir olmaz. Allah, malları ve canları ile cihat edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah hepsine de güzellik (cennet) vadetmiştir; ama mücahitleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır."*¹²³ buyrulmaktadır. Ayetin başında yer alan "müminlerden" ifadesi sefere katılmayanların bu durumlarının imanlarına herhangi bir hanel getirmedigine işaret eder. Nitekim müminlerden kaydı, ayetin sonunda belirtilen güzellikleri onların da hak ettiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Zira hastalık, âmâlık, topallık ve kötürümlük gibi arızalar ile silah ve savaş için gerekli teçhizatın bulunmaması da geçerli bir mazerettir.¹²⁴

İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre; yukarıda geçen ayetteki *oturanlardan* maksat, cihada çıkmaya gücü yetmeyen ve evlerinde kalmalarına ruhsat tanınan kimselerdir.¹²⁵ Yine ondan yapılan başka bir rivayete göre, bu ayette bahsedilenler, Bedir savaşına katılan mücahitlerle özürlerinden dolayı cihada katılmayıp evlerinde kalanlardır. İmam Mâtürîdî, bu kişilerin Tebuk seferine çıkarılan olduğuna ilişkin görüşleri, ayetin nüzul tarihine uygun olmadığı için isabetli bulmamıştır.¹²⁶

Konumuza delil teşkil eden Nisâ suresinin 95. ayetinde; cihat edenlerle, özürsüz olarak cihada çıkmayanlar arasında kıyaslama yapılmaktadır.¹²⁷ Bundan önceki ayetlerde mümin olanlar cihada teşvik edilmişti. Burada da onların cihattaki gayretlerine göre mertebelerinin farklılığına işaret edilmektedir. Ayette, savaştan geri kalanlar durumlarından utansınlar, derecelerinin düşmesinden çekinsinler ve rütbe yükselmek istiyorlarsa cihada koşsunlar, denmek istenmektedir.¹²⁸

Mezkûr ayette, cihat edenler denilip savaşa katılanlar denmemesi, cihadın sadece savaştan ibaret olmadığına işaret etmektedir. Nitekim geçerli özrü olup sefere katılmayanlarla, cihat için her türlü lojistik destek veren, bedenen katkıda bulunamasa da maddî ve manevî yardımda bulunan müminlerin de övgüyü hak ettikleri anlaşılmaktadır.¹²⁹ Ayetin; *"Allah, malları ve canları ile cihat edenleri rütbe itibarıyla oturanlardan üstün tuttu."* kısmı, bu iki grubun gerek kemiyet gerekse keyfiyet yönünden eşit olmadıklarını, aralarında bir fark bulunduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

¹²² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 5/318-319.

¹²³ en-Nisâ 4/95.

¹²⁴ Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 2/220.

¹²⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 5/171-172; Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs*, 8/212.

¹²⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/333; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/553; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 2/220.

¹²⁷ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, 3/332-333; Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Kâsımî, *Tefsîrü'l-Kâsımî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418), 3/283-284.

¹²⁸ Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 2/220.

¹²⁹ Abduh, Muhammed - Rıza, Muhammed Reşit, *Tefsîrü'l-menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)* (Kâhire: Dâru'l-Fikr, 1923), 5/286.

Esasında onların tamamına da cennet sözü verilmiştir, “*Ama mücahitleri, oturanlardan çok büyük bir ecirle üstün kılmıştır.*” Bu ifade her iki grubun da cenneti kazandıklarına delalet etmektedir, ancak cihat edenler amellerinin mükâfatı olarak, evlerinde oturanlardan ecir azîm ile üstün tutulmuştur.¹³⁰

Sonuç

Kur’an’da yapılan kıyaslamalar temelde iki başlıkta ele alınmıştır. Bu karşılaştırmaların çoğunluğu itikadî konulardadır. Amelî mevzularda da birçok kıyaslama olmasına rağmen bunlar adet bakımından itikadî hususlar kadar değildir.

İtikadî sorgulamalarda en çok üzerinde durulan husus, Allah’ın putlarla kıyaslanmasıdır. Bu mukayeselerde Allah her şeyin yaratıcısı, kâinatın idarecisi, herkesi gözetimi altında tutan, hidayetini yegâne kaynağı, kullarına fayda ve zarar veren tek varlık, her şeyin ve herkesin üzerinde biricik otoritedir. Allah’ın dışında tapınılan diğer varlıkların hiçbirinde bu özellikler bulunmamaktadır. Kur’an, Allah Teâlâ’nın sayılan bu özelliklerle muttasıf olduğunu, iki denizin bir olmadığını, tatlı ve tuzlu suların birbirlerine karışmadığını, körle görenin, iyi ile kötünün, pisle temiz, köle ile hürün, dirilerle ölülerin bir olamayacağını mukayese ederek delillendirmiştir. Çünkü verilen bu örnekler, her aklı selimin kabul edebileceği misallerdir.

Hülasa, verilen ayetlerin tümü göz önünde bulundurulduğunda; Allah Teâlâ’nın emrettiği bir sorumluluğu yerine getirmek isterken özründen dolayı yapamayan ile özürsüz olarak yapmayanın, kâfirle müminin, Allah’ın rızasını gözetilenle gözetmeyenin, ibadet edenle etmeyenin, ahiret hayatını önemseyenle onu dikkate almayanın, İslâm’a önce girenlerle Mekke’nin fethinden sonra girenlerin, Allah uğrunda cihat edenlerle etmeyenlerin ve nihayetinde bütün bunları yapıp cenneti hak edenlerle ahiret hayatını inkâr eden cehennemliklerin bir olmadığı vurgulanarak bunlar arasındaki tesviye nefyedilmiştir. Sonuç olarak, Kur’an’da bu karşılaştırma ve kıyaslamalarda muhataplara doğrudan şu yararlı veya bu üstün denmemiş, böylece onların tefekkür ve tefrik yeteneklerinin gelişmesi hedeflenmiştir.

Bu çalışmada, Kur’an’da tesviyenin nefyi konusu genel başlıklar altında farklı hususları kapsayıcı şekilde ele alınmıştır. Burada, ele alınan hususlarda spesifik olarak yalnızca bir başlığın konu edildiği farklı çalışmaların yapılmasının da alana katkı sağlayacağı söylenmelidir. Mesela bilgi felsefesini de işin içine katarak sadece “bilenlerle bilmeyenler” kıyaslamasının yapıldığı daha derinlikli bir makale konusu düşünülebilir kanaatini taşımaktayız.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed - Rıza, Muhammed Reşit. *Tefsîrû'l-menâr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm)*. 12 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikr, 1923.
- Akalın, Şükrü Haluk - vd. *Türkçe Sözlük*. ed. Belgin Tezcan Aksu. Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2019.
- Akdağ, Hasan. *Arap Dilinde Edatlar*. Konya: Tekin Kitabevi, 5. Basım, 1999.
- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî*. thk. Ali Abdülbârî Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.

¹³⁰ Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 2/220; Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm ve's-seb'i'l-meşânî*, thk. Ali Abdülbârî Atiyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 3/118.

- Asım Efendi. *Kâmusu'l-Muhît Tercümesi*. ed. Mustafa Koç. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Aydın, Mehmet Akif - Hamîdullah, Muhammed. "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/237-246. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bezvâvî, Adullâh b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâlî Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1984.
- Bolay, S. Hayri. *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 4. Basım, 1987.
- Bursevî, İsmâil Hakki. *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*. çev. Abdullah Öz vd. 10 Cilt. İstanbul: Damla Yayınları, 8. Basım, 2012.
- Çağrı, Mustafa. "İnfak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Derveze, M. İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. 9 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, 1383.
- Derveze, M. İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. çev. Muharrem Önder. 7 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 1998.
- Duman, M. Zeki. "Habîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/379. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Durmuş, Zülfikar - Özata, Havva. "Kur'an'da Geçen Kalîlân Mâ İfadesinin Anlam Alanı ve Çeviri Sorunu". *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi* 2 (2019), 5-42.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, ts.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1381.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Yavsî. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Elik, Hasan-Coşkun, Muhammed. *Tevhid Mesajı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2015.
- Ferâhidî, Ebu Abdurrahman el-Halil b. Ahmed. *Kitabu'l-'ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbuât, 1988.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.
- Hâzin, Alî b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. thk. M. Ali Şahin. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- Hicâzî, Muhammed Mahmud. *et-Tefsîru'l-vâziḥ*. Beyrut: Dâru'l-Celîli'l-Cedîd, 10. Basım, 1413.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmi İbn Muhammed İbn Abdirrahmân İbn Selâme. Riyâd: Dâru't-Taybe, 1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Ġarîbü'l-Kur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kâhire: y.y., 1973.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'Arabî, 1422.
- Kanik, İsa. "Kur'an'ın Edebî Anlatım Üslubundaki Çeşitlilik". *Çankırı Karatekin Üniversitesi Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2018), 68-87.
- Karaman vd., Hayreddin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Kâsimî, Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsim. *Tefsîrü'l-Kâsimî*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418.

- Kaya, Remzi. "Ehl-i Kitap". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/516-519. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kocabıyık, Halil İbrahim. "Arap Dilinde Etimolojik Açından 'Hasene' Maddesinin İncelenmesi". *Kilitbahir* 19 (2021), 108-124.
- Kubat, Mehmet. "Mezheplerin Ana İhtilâf Konularından Biri Olarak Kabir Azâbı". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (2020), 9-32.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Çur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Etfiyiş. 20 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1964.
- Kutub, Muhammed. *İslâm İnancı*. çev. Nureddin Yıldız. İstanbul: Risale Yayınları, 6. Basım, 2012.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Çur'ân*. thk. Mecdî Baslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed. *Tefsîrû'l-Çur'ân (en-Nüket ve'l-uyûn)*. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye., ts.
- Muhammed b. Hasen, İbn Düreyd. *el-Cemhere*. thk. Remzi Münîr Ba'İbek. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Melâyiyn, 1987.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebû'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. 5 Cilt. Dâru İhyai Turas, 1423.
- Mustafa, Çağırıcı. "Hasene". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/376-377. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Mücâhid, Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebû Nebîl. Mısır: Dâru'l-Fikr, 1989.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Şahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi al-Turâs al-Arabi, b.y.
- Özler, Mevlüt. "Tevhid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/18-20. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Sarıçam, İbrahim. "Hicâbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/431-432. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürü'l-Mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Çur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-Şahîh*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Fâsık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/202-205. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Yayınları, 1979.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Meânî'l-Çur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdülcilil Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988.
- Zeccâcî, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk. *Kitâbu hurûfî'l-meânî*. thk. Ali Tefvîk el-Hamed. Ürdün: Müessesetü'r-Risale, ts.
- Zemahşerî, Cârullah Muhmûd b. Ömer. *el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmizi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zemahşerî, Cârullah Muhmûd b. Ömer. *Esâsü'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zuhaylî, Vehbe İbn Mustafa. *et-Tefsîru'l-münîr*. 30 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1418.